

КУРОК

Олександр Іванович,
доктор історичних наук, професор,
ректор Глухівського національного
педагогічного університету
імені Олександра Довженка
kurok1955@gmail.com
(м. Глухів, Україна)

БЄЛАШОВ

Валерій Іванович,
доцент кафедри історії, правознавства
та методики навчання Глухівського
національного педагогічного
університету імені Олександра
Довженка
(м. Глухів, Україна)

**ПРОФЕСОР В.В. ДОКУЧАЄВ (1846–1903) ТА ЙОГО ВНЕСОК
У РОЗВИТОК НАУКОВОЇ ДУМКИ ПРО ҐРУНТОЗНАВСТВО**

Запропоноване дослідження викликано необхідністю більш глибокого відображення змісту ідей висунутих видатним вченим В.В. Докучаєвим в процесі його діяльності, зокрема як носія наукової думки світового значення про ґрунтоутворення. На сьогодні вийшло з друку досить багато ґрунтовних досліджень, присвячених науковому спадку В.В. Докучаєва. Серед них праці В.І. Вернадського (1904, 1977), Д. Г. Виленського (1946), І.П. Герасимова (1971), Д. Злобенка (2006), С.В. Зонна (1979), Г.Ф. Кир'янова (1946), А.Р. Ферхмана (1905) В.А. Вергунова (2014, 2016), В. М. Самородова (2007), П.В. Писаренка (2008), Д.Г. Тихоненка та багатьох інших. В них розглянуті найважливіші досягнення цього вченого. В останніх дослідженнях і публікаціях визначена авторами тема потребує більш розгорнутого і повного системного узагальнення, пов'язаного з важливими науковими завданнями. Такими завданнями є поглиблене відображення змісту наукового об'єкту-ґрунту у формулюванні В.В. Докучаєва, виділення основних логічних і хронологічних етапів його діяльності, впливу його вчення на інші науки, розкриття ролі В.В. Докучаєва у науковій розробці бачення ґрунту, становленні ґрунтознавства як науки, виявленні закономірностей в структурі ґрунотно-рослинного покриву географічних зон, еволюції ґрунотно-географічних зон у

часі. Авторами використовувались методи аналізу, синтезу, системності, порівняння та інші. Їх використання дозволило об'єктивно оцінити наукові досягнення В.В. Докучаєва і його внесок в розвиток наукової думки про ґрунтознавство та в інші науки. Встановлено, що В. В. Докучаєв став носієм наукової думки світового значення, творцем генетичного ґрунтознавства як науки, що він створив ґрунтознавчу школу, що завдяки йому у вітчизняному ґрунтознавстві діє кілька напрямів. Перспектива подальшого наукового пошуку в контексті окресленої теми полягає в відокремленні багатьох проблем перетворення, розвитку й еволюції ґрунтового покриву від дійсної творчої спадщини В.В. Докучаєва, які не належать великому вченому.

Ключові слова: В.В. Докучаєв, ґрунтознавство, ґрунтоутворення, чорнозем, наукові ідеї, генетичне ґрунтознавство, виробничі завдання.

PROFESSOR V.V. DOKUCHAEV (1846–1903) AND HIS CONTRIBUTION TO THE DEVELOPMENT OF SCIENTIFIC THOUGHT ABOUT SOIL SCIENCE

The relevance of the proposed study is due to the need for a deeper reflection of the content of ideas put forward by outstanding scientists V. Docuchayev in the process of his activities, in particular as a carrier of scientific thought of global significance of soil formation. To date, there has been a lot of fundamental researches devoted to the scientific heritage of V. Dokuchaev Among them works of V. Vernadsky (1904), D. Vilensky (1946), I. Gerasimova (1971), D. Zlobenko (2006), S. Zonnaya (1979), F. Kiryanova (1946), A. Ferhman (1905), V. Vergunova (2014, 2016), V. Samorodova (2007), P. Pisarenka (2008), D. Tikhonenka and many others. They consider the most important achievements of this scientist. But the theme determined by authors requires a more detailed and complete systemic generalization. In this connection, the purpose of writing an article is an in-depth mapping of the content of a scientific object-soil in the formulation of V. Dokuchaev, distinguishing the main logical and chronological stages of his activity, the influence of his teaching on other sciences. At the same time, the authors set goals, which consist in revealing the role of V. Dokuchaev in the scientific development of the vision of the soil, the development of soil science as a science, the identification of patterns in the structure of the solid and vegetative cover of geographical zones, the evolution of the geographic zones in time. The authors used methods of analysis, synthesis, systematicity, comparisons and others. Their usage made it possible to objectively assess the scientific achievements of V. Dokuchaev and his contribution to the development of scientific thought about soil science and other sciences. It was established that V. Dokuchaev became the bearer of scientific thought of global significance, the creator of genetic soil science as a science; he created a soil science school, which, thanks to him, has several directions in his domestic soil science. The prospect of further scientific research in the context of this topic is to isolate many problems of the transformation, development and evolution of the solid cover from the actual creative heritage of V. Dokuchaev, that do not belong to a great scientist.

Keywords: *V. Dokuchayev, soil science, soil formation, black soil, scientific ideas, genetic soil science, production tasks.*

ПРОФЕССОР В.В. ДОКУЧАЕВ (1846–1903) И ЕГО ВКЛАД В РАЗВИТИЕ НАУЧНОЙ МЫСЛИ О ПОЧВОВЕДЕНИИ

Предлагаемое исследование вызвано необходимостью более глубокого отражения содержания идей выдвинутых выдающимся ученым В.В. Докучаевым в процессе его научной деятельности, в частности как носителя научной мысли мирового значения о почвообразовании. До сегодняшнего дня вышло из печати много фундаментальных исследований, посвященных научному наследию В. В. Докучаева. Среди них труды В.И. Вернадского (1904 г.), Д.Г. Виленского (1946), И. П. Герасимова (1971), Д. Злобенко (2006), С. Зонна (1979), Ф. Кирьянова (1946), А.Р. Ферхмана (1905), В.А. Вергунова (2014, 2016), В.М. Самородова (2007), П.В. Писаренка (2008), Д.Г. Тихоненка и многих других. В них рассмотрены важнейшие достижения этого ученого. В последних исследованиях и публикациях определенная авторами тема требует более расширенного и полного системного обобщения, связанного с важнейшими научными заданиями. Такими заданиями являются углубленное отображение содержания научного объекта-почвы в формулировании В.В. Докучаева, выделение основных логических и хронологических этапов его деятельности, влияния его учения на другие науки, раскрытия роли В.В. Докучаева в научной разработке видения почвы, становлении почвоведения как науки, выявления закономерностей в структуре почво-растительного покрова географических зон, эволюции почвенно-географических зон во времени. Авторами использовались методы анализа, синтеза, системности, сравнения и другие. Их использование позволило объективно оценить научные достижения В.В. Докучаева и его вклад в развитие научной мысли о почвоведении и в другие науки. Установлено, что В.В. Докучаев стал носителем научной мысли мирового значения, творцом генетического почвоведения как науки, что он создал почвоведческую школу, что благодаря ему в отечественном почвоведении действует несколько направлений. Перспектива дальнейшего научного поиска в контексте начертанной темы заключается в выделении многих проблем преобразования, развития и эволюции почвенного покрова от действительного творческого наследия В.В. Докучаева, которые не принадлежат великому ученому.

Ключевые слова: *В.В. Докучаев, почвоведение, почвообразование, чернозем, научные идеи, генетическое почвоведение, производственные задачи.*

Запропоноване дослідження викликано необхідністю більш глибокого відображення змісту ідей висунутих видатним вченим В.В. Докучаєвим в процесі його діяльності, зокрема як носія наукової думки світового значення

про ґрунтоутворення. На сьогодні вийшло з друку досить багато ґрунтовних досліджень, присвячених науковому спадку В.В. Докучаєва. Серед них праці В.І. Вернадського(1904, 1977), Д. Г. Виленського (1946), І.П. Герасимова (1971), Д. Злобенка (2006), С.В. Зонна (1979), Г.Ф. Кир'янова (1946), А.Р. Ферхмана (1905) В.А. Вергунова (2014, 2016), В. М. Самородова (2007), П.В. Писаренка (2008), Д.Г. Тихоненка та багатьох інших. В них розглянуті найважливіші досягнення цього вченого. В останніх дослідженнях і публікаціях визначена авторами тема потребує більш розгорнутого і повного системного узагальнення, пов'язаного з важливими науковими завданнями. Такими завданнями є поглиблене відображення змісту наукового об'єкту-ґрунту у формулюванні В.В. Докучаєва, виділення основних логічних і хронологічних етапів його діяльності, впливу його вчення на інші науки, розкриття ролі В.В. Докучаєва у науковій розробці бачення ґрунту, становленні ґрунтознавства як науки, виявленні закономірностей в структурі ґрунтово-рослинного покриву географічних зон, еволюції ґрунтово-географічних зон у часі.

**Рис. 1. Професор
В.В. Докучаєв
(1846–1903)**

Професор Василь Васильович Докучаєв (01.03.(17.02)1846 – 08.11(26.10)1903 рр.) (рис. 1), завдяки своїм польовим дослідженням у Росії, Криму і в Україні в період з 1875 до 1883 рр. вніс нове, порівняно з існуючим, бачення ґрунту як об'єкта дослідження. Це відкрило простори для нових досліджень. Ґрунтознавство стало генетичним, і в ньому швидко почали розвиватися різні спеціалізовані напрямки.

В. В. Докучаєв є автором першого історіографічного етапу еволюції наукової думки в ґрунтознавстві (друга половина ХІХ ст. – 1920-ті роки) ідей та оригінальних концепцій, він побачив і зумів показати новий об'єкт – ґрунт. Його попередники розуміли ґрунт як здрібнену частину поверхневого пласту порід, середовище для розвитку кореневої системи. В.В. Докучаєв розвиває й синтезує погляди на ґрунт,

виявляє закони формування ґрунтових властивостей під впливом багатьох інших природних чинників. У 1883 р. він дає наступне визначення ґрунту: «Під ґрунтом розуміють денні чи близькі до них горизонти гірських порід, які більш-менш природно змінені взаємним впливом води, повітря й різних організмів, живих або мертвих», а також «ґрунт – це самостійне природно – історичне тіло, що змінюється» [8, с. 17].

Друга головна ідея В.В. Докучаєва – це незалежність природних явищ. Отже, він був одним із засновників екології. Третя головна ідея, що особливо виражена в його останніх публікаціях наприкінці ХІХ ст., це ідея зональності ґрунтів.

Завдяки В. Докучаєву та його учням наука про ґрунт стала повноцінною галуззю знань, дослідження в якій проводяться у всіх куточках земної кулі. Поступово відбувається самоорганізація науки про ґрунт і паралельно видозмінюється сільськогосподарська наука. Це також період появи й упровадження експериментальних ділянок, які удобрюються або не удобрюються різними дозами й комбінаціями добрив. Це період появи перших картографічних робіт. Наведемо, як приклад, першу ґрунтову карту Росії, видану в 1900 р. і представлену на Всесвітній виставці у Парижі. У 1926 р. Міжнародний ґрунтовий комітет опублікував «Стан вивченості й картографії ґрунтів різних країн Європи, Америки й Азії» [11, с. 17–19].

У науковій творчості В. Докучаєва можна виділити основні логічні й хронологічні етапи:

- 1) 1871–1878 рр. – участь у «екскурсіях» чорноземною смугою, створення сучасної наукової концепції про чорнозем, обґрунтування принципу «ґрунт – особливе тіло природи»;
- 2) 1881 р. – практична перевірка цього принципу під час детального вивчення ґрунтів Полтавської й Нижегородської губерній, обґрунтування методів польового дослідження ґрунтів і їхнього картографування;

- 3) 1880 р. – завідувач кафедри мінералогії (1881 – штатний доцент, 1884 – професор);
- 4) 1888–1894 рр. – керівник фізико-географічних досліджень Полтавської губернії, разом із колегами видав матеріали щодо оцінки її земель, статті, монографію «Наш степ раніше й тепер»;
- 5) 1890 р. – запропонував створити у Полтаві природничий музей;
- 6) 1892 р. – очолював Особливу експедицію, споряджену Лісовим департаментом до Воронежської, Харківської та Катеринославської губерній задля запобігання ерозії ґрунтів, посухам і недородам;
- 7) 1892 р. – виконував обов’язки директора Новоалександрійського інституту сільського господарства та лісівництва;
- 8) 1899 р. – сформував так званий «закон зональності» [12, с. 2–3].

В.В. Докучаєв був матеріалістом. Ще замолоду, досліджуючи річкові долини Росії, він переконався, що «вивчати відповідне явище, відповідний предмет природи з однієї тільки утилітарної точки зору завжди було й буде найбільшою помилкою, тому що і явища, і тіла існують у природі зовсім незалежно від нас» [6, с. 29]. Віддаючи належне успіхам природознавства ХІХ ст., В.В. Докучаєв чітко бачив і його недоліки. Останні полягали, на його думку, у розрізненому вивченні природних тіл і явищ. Він писав: «Вивчалися, головним чином, окремі тіла – мінерали, гірські породи, рослини й тварини – і явища, окремі стихії – вогонь (вулканізм), вода, земля, повітря, у чому наука й досягла дивних результатів, але не їхнього співвідношення, не той генетичний, віковичний і завжди закономірний зв’язок, який існує між силами, тілами і явищами, між мертвою й живою природою... А тим часом саме ці співвідношення, ці закономірні взаємодії й становлять сутність пізнання єства, ядро істинної натурфілософії – кращу й вищу принадність природознавства» [7, с. 317]. Прагнучи пізнати сутність ґрунтів, В.В. Докучаєв спрямовував свої сили й сили своїх учнів на вивчення тих зв’язків, які існують між ґрунтом, з одного боку, і комплексом усіх природних умов – з іншого. Визначивши ґрунт, як особливе природно-історичне тіло, що утворюється в результаті впливу

рослинних і тваринних організмів на поверхневій пластині гірських порід у різних умовах клімату й рельєфу місцевості, В.В. Докучаєв став творцем генетичного ґрунтознавства як науки. «Якщо прагнуть пізнати ґрунт, безумовно, необхідно ретельно вивчити й ті ґрунтоутворювачі, результатом діяльності яких він є» [7, с. 349].

Слід зазначити, що здійснивши величезний внесок у розвиток ґрунтознавства, професор В.В. Докучаєв багато років читав курси мінералогії й кристалографії. Про ці лекції найкраще сказав його учень П.В. Отоцький: «Мова без пафосу, без жестів, без будь-яких ораторських красот, але спокійна, ясна, небагатослівна, кришталево точна, влучна й образна... Думки й факти, завжди ясні й точні, самі собою, мимоволі, укладаються в голові в стрункому порядку й діють із непереборною переконливістю. Цілком ймовірно, чарівні були не стільки факти й думки, скільки сам процес легкого засвоєння їх і особливо та таємнича сила, властива лише великим і сильним людям, що мимоволі змушує їх слухати... З моїх учителів я знаю ще тільки одного, що володів таким же даром переконання, – Д.І. Менделєєва» [13, с. 328]. Безумовно, ці лекції були важливими й з наукової точки зору.

Професор В.В. Докучаєв був яскравою, самобутньою особистістю, одним із найбільш чудових представників плеяди вчених і суспільних діячів, що вийшли із простого російського народу. Один з його учнів, А.Р. Ферхмін, писав: «...Незабутнє враження робила його висока широкоплеча ставна фігура, його характерна голова з великою, рано посивілою бородою, що широко опускається на груди, із прекрасними живими проникливими очима, у яких завжди світилися сховані в глибині їхня насмішкуватість із домішкою деякої частки лукавства, його голосний, трохи хрипливатий бас, його широка хода..., але ще сильніше діяли на оточуючих його щирі й щирі якості: у кожному слові відчувалася величезна сила, упевненість у собі й у правоті своєї справи, якій він віддавав себе; у всьому його розумовому складі вражала надзвичайна енергія, що не знала утоми, що не визнавала перешкод, що домагалася поставленої мети» [5, с. 3].

«У природі все краса, – писав В.В. Докучаєв, – всі ці яри нашого сільського господарства: вітри, бурі, посухи й суховії страшні нам тільки тому, що ми не вміємо володіти ними. Вони не зло, їх тільки треба вивчити й навчитися керувати ними, і тоді вони будуть працювати нам на допомогу» [15, с. 75]. Він відзначав, що значення ретельної наукової роботи щодо чорноземного утворення і «всі геологічні факти щодо чорнозему збиралися дотепер випадково, не по одному плану й не завжди з належною критикою. Виходить, користуватися подібним матеріалом для вирішення питання про походження чорнозему потрібно щонайменше з найбільшою обережністю» [13, с. 320–321].

Збираючи матеріали, які згодом лягли в основу вчення про ґрунти, В.В. Докучаєв пройшов пішки чорноземною смугою понад 10 тис. км, описав велику кількість геологічних оголень і ґрунтових розрізів, зібрав зразки ґрунтів і підстилаючих порід. У міру накопичення матеріалів професор В.В. Докучаєв виступав зі звітами перед Вільним економічним товариством і публікував їх. Заслуговує на увагу його звіт за підсумками другого року польових досліджень; у ньому дається визначення чорнозему, яке суттєво вплинуло на розуміння сутності й властивостей цього ґрунту. Визначення сформульоване так, що його й зараз не можна спростувати. За В.В. Докучаєвим, чорнозем – «це такий рослинно-наземний ґрунт, товщина якого в середньому близько 1–2 футів; він багатий гумусом (який і перебуває в ньому, може бути, в особливому стані), внаслідок чого має більш-менш темне забарвлення і сприятливо відноситься до теплоти й вологи; утворився при більш сприятливих, ніж ґрунти північні і південно-східні – каштанові, кліматичних, рослинних і ґрунтових умовах;... він порівняно багатий розчинними поживними речовинами, які й розподілені тут більш вигідним чином для рослин, ніж в інших ґрунтах» [8, с. 45]. Далі він пише, що «чорноземні ґрунти дуже тонкозернисті, розсипчасті й взагалі робляться стиглими (у сільськогосподарському значенні) набагато швидше, ніж інші ґрунти; містять багато фітолітарій злаків і зовсім позбавлені (за наявним даними) деревних залишків, звідки можна зрозуміти, що ліси при їхньому

утворенні відігравали взагалі незначну роль... Само собою зрозуміло, що деякі зі згаданих ознак не тільки можуть, але й повинні зустрічатися порізно і в інших ґрунтах, але їхня сукупність винятково належить чорнозему» [15, с. 57].

Розгляд першого періоду докучаєвських досліджень чорнозему показує, що саме цей період дав фундаментальне розв'язання проблеми в цілому. При цьому нові факти про чорнозем негайно використовувалися для обґрунтування найважливішої ідеї про самобутність і генетичну самостійність ґрунту як природного тіла. Отже, нове вирішення чорноземної проблеми було синхронним з виділенням ґрунтознавства в окрему галузь природознавства.

Робота В.В. Докучаєва була представлена Вільному економічному товариству як підсумковий звіт і захищена її автором у Петербурзькому університеті як докторська дисертація; опонентами були Д.І. Менделєєв та А.Л. Іноземцев. Російська академія наук присудила авторові «Російського чорнозему» вищу нагороду – Макаріївську премію, а від Вільного економічного товариства він одержав вдячну адресу. Найголовніші результати, викладені у «Російському чорноземі», можна сформулювати як наступні принципи: розвиток і тверде обґрунтування поняття про рослинно-наземні ґрунти, вирішення чорноземної проблеми, запропонованої у формі розробленого вчення; створення цілком нового методу ґрунтово-географічних досліджень, опис окремих частин чорноземного краю.

Висновки докучаєвського вчення про походження чорноземних ґрунтів зводяться до наступного: 1) головним вихідним матеріалом для утворення маси чорноземних та інших рослинно-наземних ґрунтів служать органи наземної рослинності й елементи материнської породи; 2) в утворенні маси саме чорноземних ґрунтів бере участь рослинність трав'яних степів, особливо її коренева система; 3) у процесах утворення всіх рослинно-наземних ґрунтів, у тому числі й чорноземних, істотну роль відіграє виникнення з рослинних та інших органічних залишків перегною або гумусу, тобто продуктів неповного розкладання органічних залишків, які забарвлюють ґрунт у темний колір; 4) специфічними процесами в утворенні чорноземів є: накопичення великої

кількості перегною, що мають нейтральну реакцію, його розподіл серед мінеральної маси, з якою він достатньою мірою змішаний, його глибоке поширення по профілю ґрунтів; 5) у зв'язку із цим чорнозем за «нормального його залягання має профіль, що чітко розчленовується на генетичні горизонти»; б) ці особливості (пп. 2–4) є наслідком кліматичних умов, властивостей ґрунтоутворювальної рослинності, діяльності тварин, що населяють ґрунт, і, певною мірою, рельєфу й характеру материнської породи; 7) відома сукупність цих умов визначає територію поширення чорнозему, її межі й характер його географічних контактів з іншими ґрунтами; 8) тільки таке наукове розуміння чорноземних ґрунтів може бути міцною основою для їх «нормальної експлуатації» і взагалі для вирішення будь-яких прикладних, особливо агрономічних питань [5, с. 3–7].

За словами А.Р. Ферхміна, нижегородський і полтавський періоди життя й діяльності В.В. Докучаєва мають дуже важливе значення, і їх варто визнати навіть найважливішими серед усіх інших періодів, «саме у цю епоху остаточно склалися найголовніші погляди його на ґрунт і ґрунтознавство; виробився його характер як ученого й громадського діяча; сформувався вчитель і керівник молоді; покладено початок школи ґрунтознавців, що носить його ім'я; знайдений і розроблений метод природничого вивчення ґрунтів з метою застосування результатів такого дослідження в оцінці земель; вироблена перша природничо-історична класифікація ґрунтів, що охоплює всі найголовніші ґрунти Європейської Росії; широко поставлене й уперше реалізоване завдання всебічного систематичного вивчення й опису порівняно великої місцевості (цілої губернії) в природничому відношенні; заснований перший природничо-історичний земський губернський музей з науковими і водночас прикладними завданнями в інтересах місцевого населення...» [16, с. 343].

Ґрунтознавство введено В.В. Докучаєвим у коло наук як самобутній вітчизняний напрям вчення про землю. Ґрунти є за цим ученням «дзеркалом» природи, і наука, присвячена властивостям ґрунтів і законам їхнього утворення або генезу і їхнього поширення, становить центр багатьох розділів

природознавства. Вона охоплює і живу, і мертву природу. В.В. Докучаєв упроваджував цю науку про ґрунт у життя; він дав їй різне застосування й у теорії, й у практиці. Він активно прагнув досягти визнання створеного ним поняття про ґрунт і ґрунтознавство. Сутність ґрунтознавства як науки виходить із самого поняття про ґрунт, що було визначене В.В. Докучаєвим і прийнято згодом ученими всіх країн [9]. Воно полягає в наступному: «ґрунт – це постійно змінювані функції від клімату (вода, температура, кисень, вуглекислота повітря та ін.); материнських гірських порід; рослинних і тваринних організмів – особливо нижчих; рельєфу й висоти місцевості; ґрунтового, а частково й геологічного віку країни» [8, с. 5]. Це поняття становить основу генетичного ґрунтознавства, воно свідчить про взаємну залежність ґрунтів і світу інших явищ та речовин у природі [14, арк. 33]. Учення В.В. Докучаєва спонукає нас сприймати землю як цілісне утворення, що саморозвивається (особливий планетний організм); ґрунт – найбільш діюча, провідна частина його.

Основні фази процесу самоутворення землі: дожиттєва, прижиттєва – з моменту встановлення обміну речовин між мертвим і живим; олюднений ґрунт – арена докладання праці людини, творця господарства, техніки, науки; фаза активної участі праці й розуму в саморозвитку ґрунту. Людина набуває ролі геологічного чинника, пізнає могутність і владу над землею, здатність змінювати світ. Ця влада і ця здатність дедалі більше зростають [17, с. 375].

В.В. Докучаєв підготував подальший творчий розвиток наближених і віддалених проблем нашої науки й розв'язання таких життєво важливих проблем, як освоєння й перетворення ґрунтового покриву нашої країни та планети в цілому. Слід відзначити, що горизонти ґрунтознавства в наш час незмірно розширилися, у ньому зародилися й успішно розвиваються нові напрями та розділи. Життя й технічний прогрес висунули нові завдання в освоєнні ґрунтових ресурсів для забезпечення дедалі зростаючих потреб людства в продуктах харчування й технічній сировині. Гігантський розмах освоєння природи людиною породив такі нові аспекти значущості, як

рекреаційний ресурс або базис, без якого неможливе задоволення культурних і естетичних потреб суспільства [9].

Разом з тим, широкі можливості науки і техніки визначили народження сучасного напрямку, або нового великого розділу науки – техногенного ґрунтознавства, покликаною розробляти проблеми створення штучних ґрунтів або перетворювати їх на територіях, що зазнають докорінних змін (порушень) або гранично шкідливих забруднень, як субстратів, що можуть забезпечувати люду ресурсами споживання. Успіх у вирішенні цих проблем пов'язаний із досягненнями у вивченні генези й еволюції ґрунтів. Ці розділи ґрунтознавства становлять необхідну базу для палеорекоконструкцій процесів розвитку й реставрації закономірностей розподілу ґрунтів і для наукового передбачення майбутніх ефектів їхнього перетворення [4, с. 5].

Розробивши основні положення теорії ґрунтознавства, В.В. Докучаєв із усією властивою йому пристрастю й енергією займався практичним застосуванням їх для піднесення народного господарства. Він ніколи не відокремлював дослідження ґрунту як природничо-історичного тіла від вивчення його як засобу виробництва. Для нього пізнання ґрунтоутворення було способом «опанувати ґрунтом і керувати ним із цілями суто прикладними – сільськогосподарськими, лісовими, гігієнічними» [4, с. 5]. Для В.В. Докучаєва ґрунтові дослідження були природничо-історичною основою, необхідною для вирішення питань про випробування мінеральних добрив і спеціальних методів обробки ґрунту, про штучне зрошення й найкращу утилізацію ґрунтової вологи, заліснення степів, пісків, ярів і гір, про розведення в різних смугах Росії тих або інших промислових рослин, про відведення державних земель переселенцям та багато іншого [9].

Діяльність В.В. Докучаєва як ученого була спрямована на розв'язання виробничих завдань і, вирішуючи ці завдання, на їхньому матеріалі він творив науку [3, с. 350–351]. Через своїх учнів він безпосередньо вплинув не тільки на ґрунтознавство, а й на інші науки, геологію, петрографію, мінералогію, геохімію, географію, геоботаніку, гідрологію, кліматологію, агрономію,

лісівництво. Школа В.В. Докучаєва є, безсумнівно, винятковим явищем в історії світової науки.

Отже, В.В. Докучаєв на основі всього напрацьованого попередниками створив сучасне ґрунтознавство як науку, що посідає центральне місце в новому комплексному напрямі пізнання природи, і яка є, за його висловом, «ядром учення про співвідношення між живою й мертвою природою, між людиною й іншим як органічним, так і мінеральним світом» [3, с. 347]. Ця наука вивчає ґрунт як самостійне тіло природи, яке утворюється в результаті поєднання геологічних процесів з біологічними, що має певне географічне розміщення, залежить від навколишніх умов – кліматичних і геоморфологічних – і що, водночас, є умовою існування й відтворення організмів, у тому числі й людини, для якої він служить місцем для поселення й засобом виробництва.

Після В.В. Докучаєва у вітчизняному ґрунтознавстві виникло кілька напрямів, що займаються переважно вивченням якоїсь однієї характеристики ґрунту й ґрунтоутворення – геолого-географічної, агробіологічної, хімічної. Але це не було штучним анатомуванням ґрунту німецької школи, тому що в основі кожного напрямку лежало докучаєвське комплексне розуміння природи ґрунту й ґрунтоутворення. Тому вітчизняна школа ґрунтознавства у всіх її напрямках виявилася надзвичайно життєздатною й плідною, внаслідок чого вплив її поширився у всій світовій ґрунтовій науці, а її методи й навіть російські назви ґрунтів були прийняті у всіх країнах [3, с. 351].

В.В. Докучаєв став творцем генетичного ґрунтознавства як науки, головою славної плеяди одноступенів-натуралістів, їхнім натхненником на нові здійснення. Він створив національну ґрунтознавчу школу, яскравими представниками якої були: М.М. Сибірцев, К.Д. Глінка, С.О. Захаров, М.О. Дімо, Л.І. Прасолов, Б.Б. Полинов. Значна кількість його безпосередніх учнів – В.І. Вернадський, Ф.Ю. Левінсон-Лессінг, А.М. Краснов, Г.І. Танфільєв, Г. М. Висоцький та інші – стали творцями нових наук: біогеохімії, петрографії, країнознавства, агролісомеліорації. Відомі слова В.І. Вернадського про те, що вчення Докучаєва «належить до великих надбань наукового руху ХІХ століття»

[2, с. 5–6]. У «Размышлениях натуралиста» В.І. Вернадський, щодо нових ідей у застосуванні до вже відомих об'єктів, зауважує: «Як живий приклад такого процесу (у якому мені в юні роки довелося взяти участь і в якому росла моя думка) досить згадати й обміркувати створення наприкінці ХІХ ст. могутнього руху в галузі встановлення нового поняття про ґрунт, що привело до нового розуміння ґрунтознавства. У літературі того часу насамперед під впливом думки великого натураліста В.В. Докучаєва ми знайдемо численні відгомони з'ясування в новому світлі старого поняття про ґрунт як про природне тіло, про яке говорили задовго до Докучаєва, але якого не розуміли. Ідея про ґрунт як про природне тіло, відмінне від гірських порід і мінералів, є центральною» [1, с. 115–116].

Завдяки активній участі В.В. Докучаєва у всесвітніх виставках його наукові ідеї поступово стали відомі за кордоном, у 1889 р. російські ґрунтові колекції В.В. Докучаєва було експоновано на Всесвітній Паризькій виставці. Ці колекції були помічені відомими французькими вченими – агрохіміком Л. Гранде, геологами Г. Добре й Менре. Останні запропонували організувати у Франції ґрунтові дослідження за методом В.В. Докучаєва. Докучаєвським ґрунтовим колекціям була тоді ж присуджена золота медаль, а самому В.В. Докучаєву французький орден «За заслуги по землеробству». Повторна експозиція наукових матеріалів В.В. Докучаєва на всесвітній виставці у Парижі відбулася у 1900 р. Саме для цієї мети ним тоді було складено першу ґрунтову карту північної півкулі, а також написано відомий нарис про світові зони природи. У цих роботах одержали яскраве вираження широкі наукові концепції В.В. Докучаєва. Його експонати було визнано гідними вищої нагороди Виставки (Гран-Прі), а великий французький географ де Маржері особливо відзначив «повний розквіт ґрунтознавства, створеного дослідженнями Докучаєва». Варто згадати, що досить великий інтерес до робіт В.В. Докучаєва виявив ще раз (у 1897 р.) Департамент землеробства США. Начальник ґрунтового відділу департаменту відомий американський учений М. Уїтней

спеціально просив надіслати йому «можливо, більшу кількість друкованих праць В.В. Докучаєва» для практичного використання [5, с. 6].

Видатна постать В.В. Докучаєва стала взірцем для багатьох поколінь українських дослідників-грунтознавців, які збагатили вітчизняну науку й культуру, розвинули і підняли на вищий щабель здобутки засновника ґрунтознавства. У наш час першою проблемою є розуміння сутності докучаєвського ґрунтознавства, що надзвичайно швидко розширюється. Воно стає дедалі всеосяжним, охоплює глобальні ідеї й проблеми розвитку науки. По суті всі проблеми сучасного ґрунтознавства були тією чи іншою мірою висунуті В.В. Докучаєвим, а сучасні ґрунтознавці начебто тільки поглиблюють, розширюють й уточнюють їх. Висловлюється думка, що розробляючи класифікації ґрунтів, автори в багатьох своїх уявленнях відходять від докучаєвських норм. Водночас багато проблем, що стосуються перетворення, розвитку й еволюції ґрунтового покриву, які не існували в часи В.В. Докучаєва, приписуються йому. Він звертає на це особливу увагу, тому що не можна й шкідливо оголошувати те, що не зумовлено насправді докучаєвськими ідеями, які належать цьому великому вченому-ґрунтознавцеві. Щодо цього важко погодитися з висунутими ідеями «діагностичних горизонтів», які посилено пропагують, хоча багато хто з авторів цьому класифікаційному нововведенню надають великого значення. Зокрема, у багатьох статтях ґрунтові горизонти, виділювані в США й Західній Європі, часто розглядаються як генетичні показники, хоча з цим навряд чи можна погодитися. Окремо взятий, відірваний від усього профілю той або інший діагностичний горизонт не дає можливості виявити його походження й визначальні процеси [10, с. 5–14].

Таким чином, викладене вище переконливо доводить, що В.В. Докучаєв став носієм наукової думки світового значення, творцем генетичного ґрунтознавства як науки, що він створив ґрунтознавчу школу, що завдяки йому у вітчизняному ґрунтознавстві діє кілька напрямів. Перспективу подальшого наукового пошуку в контексті окресленої теми вбачаємо в відокремленні

багатьох проблем перетворення, розвитку й еволюції ґрунтового покриву від дійсної творчої спадщини В.В. Докучаєва, які не належать великому вченому.

Список використаних джерел та літератури

1. Вернадский В. И. Размышления натуралиста : монография. Москва, 1977. Кн. 2. 191 с.
2. Вернадский В. И. Страница из истории почвоведения (памяти В. В. Докучаева). Москва : Науч. слово, 1904. Кн. 6. С. 5–26.
3. Виленский Д. Г. Роль и значение Докучаева в истории почвоведения. *Почвоведение*. 1946. № 6. С. 343–351.
4. Гедройц К. К. К вопросу об естественно-историческом районе Носовской сельскохозяйственной опытной станции / НКЗ ; Носовская с.-х. оп. ст., отд. агрономии, 1926. Вып. 40. С. 5–13.
5. Герасимов И. П. Великий русский ученый В. В. Докучаев (к 125-летию со дня рождения). *Почвоведение*. 1971. № 8. С. 3–7.
6. Докучаев В. В. К вопросу о переоценке земель Европейской и Азиатской России : кавказский календарь на 1899 г. (отдельный оттиск). Тифлис, 1898. 33 с.
7. Докучаев В. В. Лекции о почвоведении : избр. соч. Москва : Сельхозгиз, 1949. Т. 3. 349 с.
8. Докучаев В. В. Російський чорнозем. Київ ; Харків : Держ. вид-во с.-г. літ. УРСР, 1952. 460 с.
9. Злобенко Д. Носій наукової думки світового значення про ґрунтоутворення (до 160-річчя з дня народження В. В. Докучаєва). *Українознавство*. 2006. № 3. С. 35–40.
10. Зонн С. В. В. В. Докучаев и современные проблемы почвоведения. *Почвоведение*. 1979. № 9. С. 5–14.
11. Кирьянов Г. Ф. О некоторых вопросах теории познания в трудах В. В. Докучаева. *Почвоведение*. 1964. № 1. С. 17–29.
12. Крашенинников И. И. Цикл развития растительности долин степных зон Евразии. Изд. Геогр. ин-та, 1922. Вып. 3. С. 2–3.
13. Сукачев В. И., Дылис П. В. Основы лесной биогеоценологии. Москва : Наука, 1964. 567 с.
14. Посвідчення професора П. Р. Сльозкіна про участь в організації дослідної справи в Чернігівській губернії (25 січня 1910 р.). *Державний архів м. Києва*. Ф. 18. Оп. 1. Спр. 914. Арк. 33.
15. Прасолов Л. И. Мировая почвенная карта. *Почвоведение*. 1939. № 1. С. 66–75.
16. Ферхмин А. Р. Нижегородский период деятельности В. В. Докучаева. *Почвоведение*. 1903. № 4. С. 343–351.
17. Ярилов А. А. Докучаев и его учение. *Почвоведение*. 1946. № 6. С. 374–376.

References

1. Vernadsky, V. I. (1977). *Razmyshlenija naturalista : monografija* [Naturalist Thoughts : A Monograph]. Moscow. 2. 191. [in Russian].
2. Vernadsky, V. I. (1904). *Stranica iz istorii pochvovedenija (pamjati V. V. Dokuchaeva)* [Page from the history of soil science. (In memory of V. Dokuchaev)]. Moscow : Science, 6. 5–26. [in Russian].
3. Vilensky, D. G. (1946). *Rol' i znachenie Dokuchaeva v istorii pochvovedenija* [The role and significance of Dokuchaev in the history of soil science]. *Pochvovedenie* [Soil science]. 6, 343–351. [in Russian].
4. Gedroits, K. K. (1926). *K voprosu ob estestvenno-istoricheskom rajone Nosovskoj sel'skohozjajstvennoj opytnoj stancii* [To the question of the natural-historical region of the Nosov Agricultural Experimental Station]. 40, 5–13. [in Russian].
5. Gerasimov, I. P. (1971). *Velikij russkij uchenyj V. V. Dokuchaev (k 125-letiju so dnja rozhdenija)* [Great Russian scientist V. V. Dokuchaev (to the 125th anniversary of his birth)]. *Pochvovedenie* [Soil science]. 8. 3–7. [in Russian].
6. Dokuchayev, V. V. (1898). *K voprosu o pereocenke zemel' Evropejskoj i Aziatskoj Rossii : kavkazskij kalendar' na 1899 g. (otdel'nyj ottisk)* [On the question of revaluation of lands of European and Asian Russia : Caucasian calendar in 1899 (separate print)]. Tiflis, 33. [in Russian].
7. Dokuchaev, V. V. (1949). *Lekcii o pochvovedenii : izbrannye sochinenija* [Lectures on Soil Science : selected works]. Moscow : Selhozgiz, 3. 349. [in Russian].
8. Dokuchaev, V. V. (1952). *Rosiiskyi chornozem* [Russian Chernozem]. Kyiv ; Hharkiv : State. View of s.-g. summer USSR, 460. [in Ukrainian].
9. Zlobenko, D. (2006). *Nosii naukovoї dumky svitovoho znachennia pro gruntoutvorennia (do 160-richchia z dnja narodzhennia V. V. Dokuchaieva)* [The bearer of the scientific thought of world significance on soil formation (to the 160th anniversary of the birth of Dokuchaev V. V.)]. *Ukrainoznavstvo [Ukrainian Studies]*. 335, 40. [in Ukrainian].
10. Zon, S. V. (1979). *V. V. Dokuchaev i sovremennye problemy pochvovedenija* [Dokuchayev V. V. and modern problems of soil science]. *Pochvovedenie* [Soil science]. 9. 5–14. [in Russian].
11. Kiryanov, G. F. (1964). *O nekotoryh voprosah teorii poznaniia v trudah V. V. Dokuchaeva* [On some issues of the theory of cognition in the works Dokuchaeva V. V.]. *Pochvovedenie* [Soil science]. 1, 17–29. [in Russian].
12. Krasheninnikov, I. I. (1922). *Cikl razvitija rastitel'nosti dolin stepnyh zon Evrazii* [Cycle of vegetation development of valleys of steppe zones of Eurasia]. *Izd. Geogr.* 3, 2–3. [in Russian].
13. Sukachev, U. I. and Dyls, P. V. (1964). *Osnovy lesnoj biogeocenologii* [Fundamentals of forest biogeocenologists]. Moscow : Nauka, 567. [in Russian].
14. (1910). *Posvidchennia profesora P. R. Slozkina pro uchast v orhanizatsii doslidnoi spravy v Chernihivskii hubernii (25 sichnia 1910 p.)* [Certificate of prof. Sluzkin P. R. about participating in the organization of a research case in the

Chernihiv province (January 25, 1910)]. *Derzhavnyi arkhiv m. Kyeva* [State Archives of Kyiv], f. 18, op. 1, spr. 914, ark. 33. [in Ukrainian].

15. Prasolov, L. I. (1939). *Mirovaja pochvonnaja karta* [World Soil Map]. *Pochvovedenie* [Soil Science]. 1, 66–75. [in Russian].

16. Ferhmin, A. R. (1903). *Nizhegorodskij period dejatel'nosti V. V. Dokuchaeva* [Nizhny Novgorod period of activity Dokuchaeva V. V.] *Pochvovedenie* [Soil Science]. 4. 343–351. [in Russian].

17. Yarilov, A. A. (1946). *Dokuchaev i ego uchenie* [Dokuchaev and his teaching]. *Pochvovedenie* [Soil science]. 6, 374–376. [in Russian].

Рецензент:

Щебетюк Н.Б., д.і.н., с.н.с.

Коваленко Н.П., д.і.н., с.н.с.

Надійшла до редакції 03.09.2019 р.